

Verslag videosessie Kunst en rouwverwerking

Presentatie Ingrid Docter & Joost Groeneboer, beide specialist cultuurparticipatie LKCA

Wat kan kunst betekenen bij rouwverwerking en omgaan met de dood? Daarover gaat de bijeenkomst 'Kunst en rouwverwerking - een goed gesprek over de dood' op 23 november 2021.

Ageeth Ouwehand, raadslid van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS), trapt af. 'De aanleiding van deze bijeenkomst is ons adviesrapport [Goed samenleven met de dood](#) dat dit najaar uitkomt,' vertelt ze. 'We willen een betere plek in de samenleving voor dood, verlies en rouw. Dit ingewikkelde thema willen we levendig maken. We zijn begonnen met het maken van een podcastserie, [Stervelingen](#). Daarin delen mensen hun ervaringen met sterven en omgaan met de dood. De verschillen zijn groot. Veel mensen hebben een ideaalplaatje in hun hoofd. Maar niet iedereen sterft vredig, omringd door geliefden. De dood kan ook rafelig zijn.'

Naast de podcastserie werkt de RVS aan een papieren advies dat ze binnenkort aanbiedt aan de Tweede Kamer. De podcastserie en het adviesrapport samen dienen als inspiratie voor de samenleving om beter om te gaan met de dood.

Adviesrapport

Het adviesrapport behandelt drie vraagstukken. Het eerste is: hoe kunnen mensen zich beter uitdrukken over sterven en rouwen? 'Babet te Winkel heeft een [rouwwoordenboek](#) gemaakt,' vertelt Ouwehand. 'Dat is een kunstvorm met nieuwe woorden rondom dood en rouw, zoals *toekomstrouw*. Als je weet dat iemand doodgaat, heb je vaak al tijdens het leven rouwgevoelens.'

Het tweede vraagstuk is: hoe kunnen we beter sterven en rouwen? Ouwehand pleit voor meer aandacht voor het technische proces van doodgaan. 'Van nieuw leven weten we alles,' vertelt ze. 'Van de conceptie tot en met de geboorte. Maar ook de dood kent een soortgelijk proces. Veel mensen weten dat niet. Ook voor hospices ligt hier een rol.'

Het derde vraagstuk is: hoe kunnen we sterven en rouwen beter regelen? Rituelen zoals een minuut stilte voor een sportwedstrijd of gedenkhoekjes die scholen inrichten als er een leerling of medewerker overlijdt, zijn mooie zaken. 'Daarbij is kunst belangrijk in het omgaan met de dood. Dans, muziek, schilderen en andere kunstvormen kunnen bijdragen aan beter omgaan met de dood. Verschillende groepen hebben ook verschillende rituelen. Die mogen er allemaal zijn. De dood is van ons allemaal.'

YODO: You Only Die Once

De tweede spreker is kunstenaar Laurien Schrooten. Zij initieerde het project You Only Die Once (hashtag YODO) om het taboe op praten over de dood en uitvaarten te doorbreken. YODO is een interactieve workshop waar mensen hun eigen uitvaart ontwerpen. De workshop bestaat uit drie rondes. De eerste is een inspiratieronde waarin deelnemers een In Memoriam Memoryspel spelen. 'Op de kaartjes staan associaties en rituelen rondom dood en uitvaart,' vertelt Schrooten. 'Elke afbeelding roept de vraag op: wat vind je daarvan?' De tweede ronde is een levend testament, ofwel

een open gesprek over je wensen. ‘Het is de bedoeling om dat gesprek je verdere leven te blijven voeren,’ vertelt Schrooten. De derde en laatste ronde is de Generale Repetitie waarbij deelnemers hun eigen wensen uitvoeren, als hoofdpersoon en regisseur tegelijkertijd. ‘De aanpak lijkt ironisch, maar heeft een serieuze boodschap,’ stelt Schrooten. ‘We moeten het gesprek over de dood blijven voeren.’

Kunst binnen de veranderende uitvaartbranche

Laura Cramwinckel bespreekt als curator van het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, het verband tussen kunst en de uitvaartbranche. ‘Als museum willen we mensen laten reflecteren op de dood aan de hand van onze collectie,’ vertelt ze. ‘Kunst kan mensen raken, emotioneel en intellectueel. En het biedt troost.’

Voorbeelden van troostende kunst zijn er genoeg, zoals een negentiende-eeuws rouwservies of een dodenmasker als kunstzinnige herinnering aan machthebbers en koningen. Of kunstenaars die schilderijtjes maakten van haarlokken om de overledene dichtbij te houden. Dat gebeurt nu met as. ‘Een goede kunstenaar geeft vorm aan dierbare herinneringen,’ vertelt Cramwinckel.

Persoonlijk afscheid

De twintigste eeuw kende een kaalslag van rituelen, door de ontkerkelijking en de toename van crematies. In de jaren negentig groeide de aandacht voor de persoonlijke noot weer. Jonge artistieke mensen maakten afscheid nemen persoonlijk, bijvoorbeeld met een urn die bij de dode past. Er waren zelfs kunstenaars die uitvaartverzorger werden. Zo ontstonden nieuwe collectieve rituelen, zoals een lichtjesviering. ‘Je hebt kunstenaars nodig om dit te bedenken.’

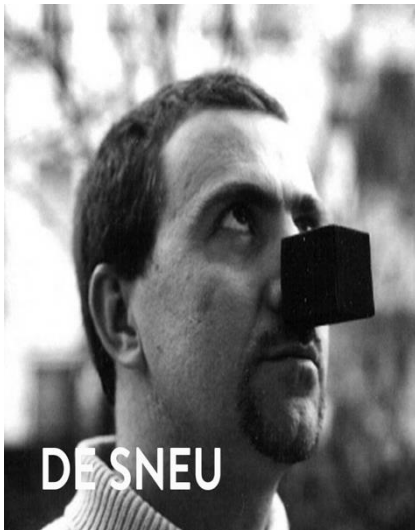
Persoonlijke urn – museum Tot Zover

Lichtjesviering-museum Tot Zover

Sneu en Dödlik

Andere kunstzinnige uitingen rondom de dood zijn de Sneu en de Dödlik. De Sneu, anagram van neus, is een zwarte kubus die nabestaanden op hun neus zetten als teken van rouw en als kritiek op de eenzaamheid waarin rouw vaak wordt beleefd. De Sneu maakt ook zichtbaar dat iemand rouwt. De Dödlik is een kartonnen doods-kist, gemaakt door twee studenten van de Willem de Kooning Academie. Ze deden de kist in een Ikea-verpakking met als boodschap: Ikea verkoopt spullen voor alle fases van het leven, maar niet voor de dood. Zou de dood niet gewoner worden als uitvaartartikelen te koop zijn?

De sneu; teken van rouw en protest tegen eenzame rouw – museum Tot Zover

Kunstproject Dödlük - museum Tot Zover

‘Kunst kan mensen diep raken,’ stelt Cramwinckel. ‘We trekken niet de sentimentele kaart. Het gaat erom dat mensen de emotie herkennen en zich getroost voelen door de kunst.’

Het belang van rituelen

Martin Hoondert is hoofddocent bij Tilburg University. Hij onderzoekt het belang van rituelen bij het verwerken van de dood met de focus op muziek. Hoondert noemt het requiem als voorbeeld. ‘Dat is een rituele én christelijke uiting,’ stelt hij. ‘Een muzikaal statement van de dood. De componist wil het menselijke van de dood laten zien, maar het gaat ook over de acceptatie ervan. Bij Mozart klinkt angst in zijn muziek en bij Brahms troost. In een requiem horen we een mix van de visie van de componist en hoe de dood is ingebed in een bepaalde tijd en cultuur. Alle rituelen zijn gericht op het levend houden van de doden. We zijn niet zozeer bezig met de dood maar met wat een dode achterlaat en wat wij ons willen herinneringen. Dat uit zich in toespraken, memory books en foto’s tijdens uitvaarten.’ Hoondert daagt kunstenaars uit om te balanceren tussen wat blijft en wat gemist wordt.

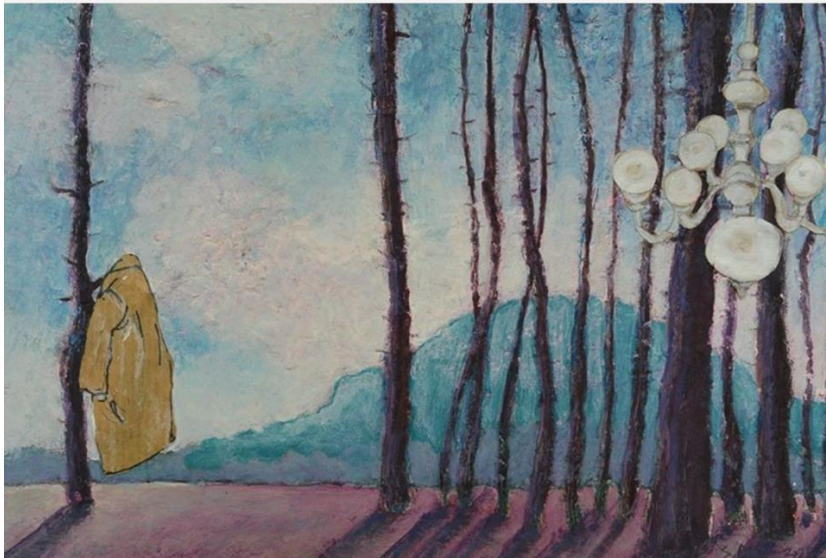
Culturen waar de dood taboe is

Kunstenaar Senad Alic, geboren in Bosnië en opgegroeid in Servië, komt uit een cultuur waar weinig over de dood wordt gesproken. Hoe voer je dan een goed gesprek over de dood?

Alic toont een fragment uit zijn film *Hoop kan ook zwaar zijn*. Daarin vertelt zijn vader aan hem en zijn broers dat hij op een begraafplaats een plek heeft gekocht voor de hele familie. ‘Ik vroeg hem: “waarom dit stukje land?”’ vertelt Alic. ‘Mijn vader zei: “kijk naar het prachtige uitzicht. Dat geef ik mee aan mijn kinderen.” Voor mijn vader is familie belangrijk, ook na de dood.’

Alic kwam in 1992 naar Nederland en woonde in verschillende AZC’s. ‘Schilderen was mijn manier om met mijn oude vrienden te praten,’ vertelt hij. ‘Het is ook erkennen dat het leven is gegaan zoals het gegaan is. Het schilderproces is een ritueel.’

Ik maakte het schilderij *Vaders Jas* toen hij stervende was. Soms teken ik voorwerpen die ik niet kan verklaren. Mijn proces van maken bestaat ook uit verwonderen.'

Vaders jas - Senad Alic

Workshops

Alic geeft ook workshops Community Art, over het gemis dat kleeft aan de dood en over herdenken. 'Dan zijn mijn vader en mijn vrienden weer even terug. Door gevoelens op het doek te zetten, laten we zien dat onze dierbaren nog steeds onder ons zijn. Ik heb mijn werk aan mijn familie laten zien. Dat was een opening om te praten over wat er is gebeurd. In mijn cultuur hebben we het daar liever niet over. Het is de kracht van kunst om dit ter sprake te brengen. In mijn familie heeft dat gewerkt.'

Panelgesprek

Myrthe Lenselink van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving leidt het afrondende panelgesprek met alle sprekers. Ze start met de vraag: van wie is de dood? 'We gaan allemaal dood, dus de dood is van iedereen,' stelt Laurien Schrooten. Ageeth Ouwehand nuanceert dit. 'Doodgaan is van iedereen,' zegt ze. 'Met de dood omgaan ook, maar omgaan met het overlijden is van de nabestaanden.' Martin Hoondert splitst deze vraag op. 'De dood is van het leven. De vraag is hoe belangrijk de wensen van de overledene zijn. Ze kunnen troostend zijn, maar ook in de weg zitten.'

De tweede panelvraag sluit hierbij aan: Is de uitvaart van de overledene of van de nabestaanden? 'In de twintigste eeuw stond een uitvaartritueel in dienst van het Christelijk geloof,' vertelt Laura Cramwinckel. 'Het doel was om de doden te begeleiden naar het hiernamaals. Daarna heeft het geloof ingeboet en ontstond de vraag: van wie is het probleem van de dood? Nabestaanden hebben te maken met wensdenken. Zo is het in onze cultuur onwenselijk om alleen te sterven. Maar niet iedereen vindt alleen sterven erg. Dat is een probleem van de levenden, niet van de stervenden.'

Senad Alic illustreert dit aan de hand van een voorbeeld. 'Mijn vader stierf vorige maand. Mijn drie broers en ik hadden ideeën voor zijn uitvaart, maar daar was geen ruimte voor. Hij had alles zelf al geregeld en betaald.'

Myrthe Lenselink sluit het panelgesprek af met een oproep aan alle bezoekers: 'Spreek vanavond thuis over de dood.'

Handige websites

Tot slot een paar handige websites:

Het [kennisdossier over rouw](#) van Kunstloc Brabant.

Het [Rouwwoordenboek](#) van Babet te Winkel.

De podcast [Stervelingen](#) van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS).

Het [adviesrapport Goed samenleven met de dood](#) van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS).

De [Uitvaartlabs](#) van de Funeraire Academie en Tilburg University waarbij uitvaartexperts met elkaar op zoek gaan naar manieren om uitvaarten beter te maken.

Een [methodiek van het Humanistisch Verbond](#) om aan de hand van muziek in gesprek te gaan met ouderen over de laatste levensfase en de dood (tip van een van de bezoekers van de bijeenkomst).